

І. В. Грибенко

КОГНІТИВНИЙ ТА ЕМОЦІЙНИЙ КОМПОНЕНТИ САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ В МЕЖАХ СОЦІАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Ідеться про самоідентифікацію як складову соціальної ідентичності особистості у світлі існуючих теорій ідентичності. Розглядаються когнітивний та емоційний компоненти самоідентифікації.

Ключові слова: соціальна ідентичність особистості, самоідентифікація.

Речь идет о самоидентификации как составляющей социальной идентичности личности в свете существующих теорий идентичности. Рассматриваются когнитивный и эмоциональный компоненты самоидентификации.

Ключевые слова: социальная идентичность личности, самоидентификация.

Self-identification as a component of a social identity of personality in the frame of the identity theories is considered. Cognitive and emotional components of self-identification are discussed.

Key words: social identity of personality, self-identification.

Проблема. У наш час – час технічного прогресу та політичної нестабільності, коли дуже швидко змінюються стереотипи і людина живе в стані постійного стресу та невпевненості в завтрашньому дні, – очевидною є потреба в дослідженні самоідентифікації. До того ж порівняно з минулими десятиліттями сформувалася потреба в проведенні таких досліджень, адже через розмаїття соціальних ролей сучасної людини вона частіше потрапляє в ситуацію вибору, коли треба пристосовуватись, змінювати стратегію своєї поведінки і відповідно осмислювати зміни. Особливо це стосується професій системи “людина–людина”. Зауважимо, що існує негативний зв’язок між професійним вигорянням і почуттям групової згуртованості [1], а згуртованість – це групова характеристика, пов’язана з рівнем колективної ідентичності членів групи. Самоідентифікація індивіда з тими чи іншими суспільними цінностями або соціальними групами, які їх репрезентують, є, безперечно, важливим чинником формування громадянської спрямованості особистості. Адже вивчення феномена ідентифікації має безпосереднє відношення до способу світосприймання особистості, способу формування її Я-концепції та відповідної системи саморегулювальної поведінки.

Під час дослідження ідентичності постає цілий ряд проблем. По-перше, існує велика кількість теорій ідентичності і відповідно тлумачень цього терміна, що видаються нечіткими навіть у рамках окремої теорії. По-друге, визначення і співвідношення таких понять, як “групова ідентичність” та “особистісна ідентичність” також є неоднозначними. По-третє, зберігаються значні розбіжності в розумінні терміна “соціальна ідентичність”, який часто трактують як групову ідентичність. Наприклад, у Європі і Сполучених Штатах Америки цим терміном означають різні речі. По-четверте, співвідношення таких понять, як ідентичність та ідентифікація також сильно варіює залежно від контексту. По-п’яте, у дослідженнях самоідентифікації існує ряд близьких понять, які важко розмежувати, (як і в багатьох інших аспектах дослідження ідентичності). По-шосте, різні теорії мають суттєві розбіжності у поглядах на когнітивні та емоційні складові ідентичності.

Мета дослідження: розглянути, як співвідносяться когнітивний та емоційний компоненти самоідентифікації в межах соціальної ідентичності особистості.

Термін “ідентичність” сучасні дослідники трактують по-різному, залежно від того, на близькості з якими дотичними поняттями робиться наголос. Унаслідок цього спектр визначень особистісної та групової ідентичності значною мірою розширюється. До того ж поняття “ідентичність”, уживане в соціальній науці, є багатозначним, і тому слід з розумінням ставитися до того, що існують різні варіанти вживання цього терміна. А ще існують різні види, або типи, ідентичності: соціальна, політична, статеворольова, професійна, етнічна, національна тощо. Різні дослідники виділяють і трактують їх по-різному.

Термін “соціальна ідентичність” у наш час набув значного поширення. Особливо зросла його популярність після створення теорії соціальної ідентичності Г. Теджфела та її більш сучасного варіанту – теорії самокатегоризації Дж. Тернера. Зауважимо, що на означення аналогічного поняття американські дослідники використовують термін “колективна ідентичність”, а в поняття “соціальна ідентичність” вкладають інший зміст. На пострадянському просторі часто вживають термін “групова ідентичність”.

До вищесказаного можна додати, що існує також ціла низка дуже близьких понять, щодо розрізнення яких між дослідниками досі ведуться суперечки. Наприклад, вивчаючи етнічну ідентичність, можна натрапити на такі близькі поняття, як етноідентичність і національна ідентичність; етнічна свідомість та етнічна самосвідомість.

На наш погляд, можна виділяти як окрему одиницю дослідження ідентифікацію індивіда з будь-якою референтною групою незалежно від того, чи це мала група (наприклад, сім'я), чи велика (наприклад, спільнота).

Е. Еріксон розглядав розвиток ідентичності як синтез ідентифікацій, що виникають у процесі соціалізації індивіда – спочатку з окремими особами, а згодом – з малими і великими спільнотами [2]. Як індивід, так і група людей не є чимось завмерлим, статичним. Рух, динаміка – ось те, що їх постійно пов'язує і робить взаємодію взаємовпливовою.

Тож наступним кроком в аналізі проблеми має стати розгляд динаміки перетинів індивідуальної та групової ідентичності.

Розглядаючи означену проблему, важливо пам'ятати, що як групу, так і індивіда слід досліджувати не самих по собі, а обов'язково в контексті соціального середовища, оскільки людина – істота соціальна і її місце в соціумі, цінності, погляд на ті чи інші події, значимі для малих груп або великих спільнот, є не природженими, а набутими в процесі соціалізації. Тобто дослідження мають враховувати контекст того середовища, яке протягом життя оточує людину.

У наш час з появою безлічі нових технологій та можливостей можна говорити про два види впливу навколишнього середовища на індивіда – безпосередній та опосередкований технічними засобами.

До опосередкованих (утім, через це не менш важливих) впливів слід віднести в першу чергу інтернет. Створена порівняно недавно світова інформаційна мережа розширила можливості належності індивіда до різних груп. Суб'єкти, що спілкуються в чаті у межах певної, чітко окресленої теми, можуть взагалі не мати ніякої інформації, крім вказаної думки одне про одного. Або ж ця інформація може бути явно хибною, і перевірити це співрозмовники не мають можливості, а втім, ці люди вже утворюють певну групу, угруповання однодумців. Як довго вона може проіснувати і якими будуть наслідки її існування – то вже інше питання.

Можна говорити про те, що індивідуальна, особистісна ідентичність є вторинною, похідною від сукупності групових ідентичностей тих груп, до яких належить даний індивід, та від соціального середовища в цілому. А проте правильним буде також і протилежне твердження, оскільки соціальне середовище постійно змінюється, формується і переформовується завдяки діяльності індивідів.

Взаємовплив індивіда і групи, на думку С. Московічі, виявляється в тому, що індивідуальна ідентичність – це вид суспільної ідентичності у сприйманні індивіда (“в його голові”). А групова ідентичність являє собою суму загальноприйнятих норм, що беруть свій

початок у поведінці окремих людей [3]. За Е. Еріксоном, про відчуття ідентичності свідчать три ознаки: 1) відчуття внутрішньої тотожності та інтегрованості в часі; 2) відчуття внутрішньої тотожності на інтегрованому просторі; 3) ідентичність переживається серед значимих інших [2].

Р. Ленг вводить відмінність між двома видами ідентифікації – “identification of” і “identification with”. Перший варіант стосується власне когнітивного акту виділення та класифікації чого-небудь або кого-небудь (включаючи себе) як носія певної ідентичності, у більшості випадків пов’язаної із членством у якійсь категорії. Інакше кажучи, тут ідентифікація – результат усвідомлення категоріальної подібності. У другому варіанті причинно-наслідковий зв’язок є протилежним – тобто подібність до моделі (не має значення, реальної чи уявної) розглядають як результат ідентифікації. Найбільш яскравим прикладом ідентифікації такого типу є ідентифікація в класичному психоаналітичному розумінні – з батьками або лідером групи [4].

Такий поділ видається нам дуже важливим, оскільки йдеться про розподіл акцентів між емоційними і когнітивними складовими ідентифікації. Як у випадку з поняттями особистісної і групової ідентичності, має місце, як то кажуть, принцип “гойдалки”, або скоріше діалектичної єдності протилежностей, полярних взаємодоповнювальних складових.

Згідно з теорією соціальної ідентичності Г. Теджфела, виникнення багатьох соціально-психологічних феноменів детермінується когнітивними процесами – соціальною категоризацією, соціальною ідентифікацією, соціальним порівнянням. Вихідним положенням є властивість індивіда розчленовувати світ на категорії, зокрема й на соціальні. При цьому людина намагається співвіднести саму себе з виокремленими категоріями і вписати себе в цю систему, здійснюючи отождоження з виокремленими соціальними спільнотами. Таким чином здійснюється процес соціальної ідентифікації, а сукупність усіх соціальних ідентифікацій, які використовує індивід для самовизначення, називають соціальною ідентичністю [5].

Рольф ван Дік визначає ідентифікацію з організацією як безмежну прихильність працівників до організації, що є місцем їхньої роботи. Тобто співробітники визнають себе членами певної організації, і це викликає у них якісь почуття (скажімо, радість або гордість), котрими вони керуються у своїй поведінці (наприклад, захищають організацію у неформальних обставинах) [6].

Відповідно до соціально-психологічних теорій соціальної ідентичності і самокатегоризації існують різні *об’єкти ідентифікації*

(наприклад, кар'єра, робоча група, організація) та *рівні ідентифікації*: когнітивний, афективний, оціночний та поведінковий.

На наш погляд, поведінковий рівень ідентифікації слід розглядати як сумарну похідну від афективного і когнітивного компонентів, пропущену крізь призму особистісних цінностей індивіда. Це не суперечить поглядам Е. Еріксона, який бачив розвиток ідентичності як синтез ідентифікацій, що виникають у процесі соціалізації індивіда – спочатку з окремими особами, а згодом – з малими і великими спільнотами.

Очевидно, що почуття та міркування є первинними стосовно поведінки, вони народжуються й існують усередині, людина носить їх у собі, тоді як поведінка – це вже соціальне явище, результат, виданий назовні. Адже всередині людини може вирувати буря емоцій, але, стримувані певними міркуваннями, вони залишатимуться непомітними для оточуючих (сказане не стосується афективних станів). Зрозуміло, що прихильність працівника до організації, викликана необхідністю, буде нижчою, ніж у того, хто вважає свою роботу цікавою, колектив приємним і т. ін. Але зовні поведінка двох працівників з абсолютно різною мотивацією може виглядати дуже схожою. Таке явище особливо поширене в культурах Сходу, де стриманість зовнішніх проявів особистісних переживань є соціально схвалюваною і виховується з дитинства.

Натомість у країнах західної культури (США, країни Західної Європи) в останні десятиріччя у зв'язку з процесами розширення та об'єднання корпорацій, тобто глобалізації виробництва в цілому, загострюється проблема тотальної уніфікації, що применшує значущість і, як наслідок, самодостатність індивідів. А це у свою чергу призводить до підвищення стресогенності на робочих місцях, збільшення кількості випадків нервових розладів та ряду інших проблем. Спілкування людини часто обмежується лише її виробничим колективом.

Можна припустити, що рівні ідентифікації просто розмежовані в часі, а насправді вони є складовими, компонентами одного цілого. Скажімо, дитячий вік – це час емоційних ідентифікацій, а найбільш сензитивним у когнітивному аспекті багато дослідників вважають старший підлітковий вік. Крім того, переконаний Рольф ван Дік, “ідентифікація не є постійною, а мінливою і вар'ює залежно від групи і контексту” [6]. То чому б не припустити, що емоційний, когнітивний, комунікативний та ціннісний компоненти або більшість з них мають місце в кожному акті ідентифікації, в усякому разі самоідентифікації особистості. Наприклад, особистість відчуває емоційну потребу в ідентифікації з лідером, вступає в комунікаційно-дійові стосунки з членами певної групи, приймає чи не приймає якісь правила цієї гру-

пи. Але ж ідентифікація відбудеться лише в тому випадку, якщо людина визнає себе свідомо членом групи. Коли вона відчуває себе такою, але не усвідомлює, це лише певна стадія ще не завершеного процесу.

У цьому питанні ми визнаємо пріоритетність когнітивного компонента, а проте виступаємо проти знецінювання мотиваційно-афективної сфери, як це часто-густо буває в сучасних теоріях.

Представник символічного інтеракціонізму Р. Дженкінс вважає, що ідентифікацію можна розуміти лише як процес, причому з урахуванням ролі інших людей у ході її становлення і трансформації. В ідентифікації дослідник виокремлює два значення: 1) класифікація, категоризація речей, людей, подій; 2) отождолення себе з кимось або чимось. Створена ним модель зовнішньо-внутрішньої діалектики ідентифікації видається нам цікавою для побудови власної моделі тим, що в основу її покладено уявлення про “Я” як постійний синтез одночасних зовнішніх і внутрішніх визначень себе іншими (див. [5]).

П. І. Гнатенко і В. М. Павленко виділяють п’ять, на їхню думку, найбільш популярних напрямів, що охоплюють сучасні дослідження ідентичності: класичний психоаналіз та неофрейдизм; теорія соціальних репрезентацій; символічний інтеракціонізм; теорія соціальної ідентичності і теорія самокатегоризації [4].

Аналіз наведених вище уявлень дав нам змогу з’ясувати співвідношення і взаємозв’язок основних теорій ідентичності (рис. 1).

Психоаналіз (мотиваційно-афективна сфера)	
теорія соціальних репрезентацій (мотиваційно-афективна сфера + інтеракції, комунікація)	теорія соціальної ідентичності (мотиваційно-афективна сфера+когнітивні процеси)
символічний інтеракціонізм (інтеракції, комунікація)	теорія самокатегоризації (когнітивні процеси)

Рис. 1. Співвідношення теорій ідентичності (за П. І. Гнатенком, В. М. Павленко)

Основою нашого дослідження ідентичності стала мотиваційно-афективна сфера. Найбільш повне і чітке відображення знайшла ця позиція в ідеях дослідження ідентичності в психоаналізі. Подальше вивчення ідентичності йшло шляхом відмови від пошуку її кінцевих

пояснювальних причин виключно в рамках мотиваційно-афективної сфери. Проте цей фактор і далі відігравав суттєву роль (звідси постулат про базову потребу переведення незнайомої інформації у форму зрозумілих соціальних репрезентацій у С. Московічі і постулат про потребу у формуванні позитивної соціальної ідентичності у Г. Теджфела). Однак ця основа стала доповнюватися або акцентом на певних когнітивних складових (як це було в теорії соціальної ідентичності), або наголошуванням на взаємодії та комунікації, що наочно демонструє теорія соціальних репрезентацій [5]. Ці теорії П. І. Гнатенко і В. М. Павленко уявляють як перехідні варіанти, як місця між вихідною спрямованістю на мотиваційно-афективну сферу і пошуком принципово інших кінцевих пояснювальних принципів.

Нові базові ідеї було знайдено в теоріях символічного інтеракціонізму і самокатегоризації. Ці теорії об'єднують те, що в них відбулися остаточний відхід і відмова від використання мотиваційно-афективної сфери як кінцевої пояснювальної причини, а також те, що вони побудовані на єдиних засадах. Однак ці засади принципово відрізняються: символічний інтеракціонізм базується на ідеї інтеракцій, а теорія самокатегоризації шукає пояснення всьому виключно в когнітивній сфері.

На наш погляд, потрібна певна продумана інтеграція напрямів і структуроване з'ясування точок дотику між ними. Адже знайомство з різними теоретичними підходами до вивчення ідентичності справляє враження розмитості і неоднозначності даного поняття навіть у межах одного напрямку.

Якщо взяти за основу класичний постулат Гегеля “теза–антитеза–синтез”, то стосовно вищенаведеної схеми ми можемо зробити висновок, що наразі дослідження феномена ідентичності перебувають на стадії антитези (рис. 2).

Психоаналіз (<i>теза</i>)	
Теорія соціальних репрезентацій	Теорія соціальної ідентичності
Символічний інтеракціонізм – (<i>антитеза</i>) – Теорія самокатегоризації	
Гіпотетична теорія майбутнього (<i>синтез</i>)	

Рис. 2. Модифікований варіант схеми співвідношення теорій ідентичності

Основною, тут тезою, виступає фрейдизм з його пріоритетністю мотиваційно-афективної сфери. Відтак поступово відбувався процес майже повного заперечення її важливості, і в найпопулярнішій нині теорії самокатегоризації основний наголос робиться на когнітивних процесах, а в символічному інтераціоналізмі – на комунікації. На нашу думку, це все компоненти одного цілого. І якщо досі в науці тривав процес глибокого вивчення компонентів, то в найближчому майбутньому слід очікувати їх інтеграції в цілісну систему. Звичайно, спроби такого інтегрування робилися неодноразово в рамках кожної з теорій, проте цілісної системи до сьогодні так і не створено. І тільки останнім часом, коли вдалося здійснити глибинний аналіз компонентів, завдяки накопиченому матеріалу можна перейти до осмислення проблеми на вищому, якісно новому рівні та загального синтезу.

Отже, слідом за Т. М. Яблонською під самоідентифікацією ми розуміємо ідентифікацію як емоційно-когнітивне більшою чи меншою мірою усвідомлюване ототожнення суб'єктом себе з іншим суб'єктом, групою, зразком [5]. У випадку, коли індивід ідентифікує себе з певними нормами, цінностями, домінуючу роль відіграють когнітивні процеси – зіставлення і категоризація об'єктів. Ідентифікація ж із особою, групою є первинною і має неусвідомлений або частково усвідомлений характер. Комунікативно-дійовий компонент, на нашу думку, також можна умовно розкласти на когнітивну та емоційну складові. Обов'язково хочемо підкреслити, що в структурі як ідентифікації, так і ідентичності в цілому слід бачити передусім діалектичну єдність компонентів, тож їх не можна протиставляти одне одному, а треба розглядати як складники цілого. Наша модель ідентичності якраз і враховує таку єдність (рис. 3).

Модель утворена дуально-діалектичними компонентами, які мають центром перетину Я-концепцію, що існує на кожен даний момент часу. Зауважимо, що модель багатовимірною, а її шкали є ортогональними і лежать не в одній площині, а в просторі. Парні компоненти розміщені на шкалах за принципом “гойдалки”, тобто тяжіють до протилежних полюсів. До цієї схеми можуть бути додані й інші шкали, які залежно від ситуації і внутрішнього стану людини розташовуватимуться під різним кутом одна щодо одної та щодо шкали часу. Точка перетину переміщується вздовж часової шкали. Я-концепція в даному випадку не є простим сумарним синтезом самоідентифікацій. Ідеться про те, що ідентичність як сума самоідентифікацій входить до складу Я-концепції на кожен момент часу.

Основною для створення такої моделі стали: постулат Е. Еріксона про відчуття внутрішньої тотожності й інтегрованості в часі як ознаки ідентичності та уявлення Р. Дженкінса про “Я” як постійний синтез одночасних зовнішніх і внутрішніх визначень себе іншими.

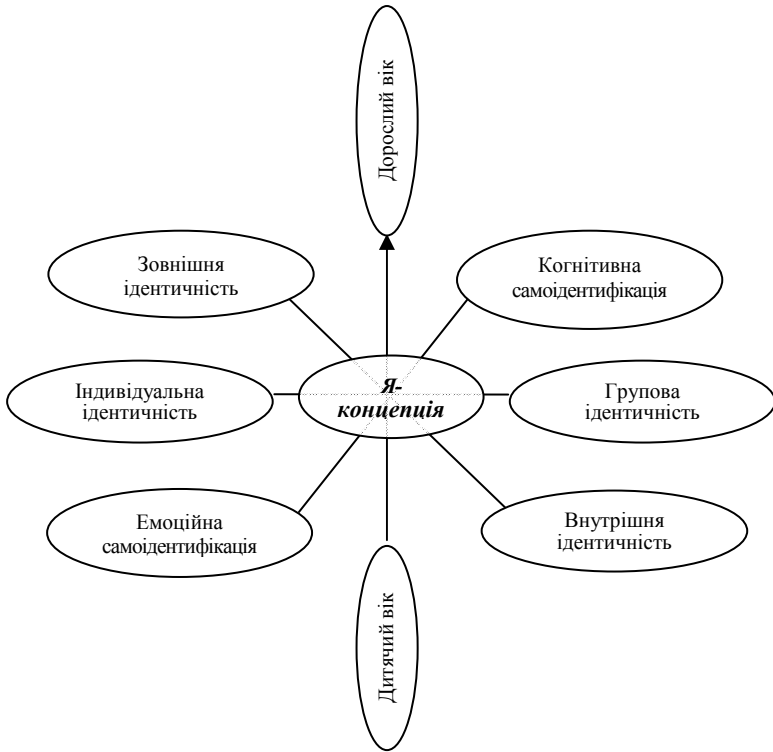

Рис. 3 Просторова модель ідентичності

Висновки:

1. Складові як самоідентифікації, так і ідентичності в цілому співіснують у *діалектичній єдності*, і їх не слід протиставляти одна одній, а потрібно розглядати як компоненти одного цілого.

2. Кожен акт самоідентифікації особистості охоплює емоційний, когнітивний, комунікативний та ціннісний компоненти або більшість із них.

3. Поведінковий рівень ідентифікації слід розглядати як сумарну похідну від афективного і когнітивного компонентів, пропущену крізь призму особистісних цінностей індивіда.

4. Якщо взяти за основу класичний постулат “теза–антитеза–синтез”, то на сучасному етапі *дослідження феномена ідентичності* перебувають на стадії антитези. Класичний психоаналіз – теза, теорія

самокатегоризації та символічний інтеракціонізм виступають як антитеза, а синтез на сучасному етапі розвитку науки ще не відбувся. Цим можна пояснити наявність розбіжностей і протистоянь теорій у дослідженнях ідентичності.

Література

1. *Кокун О. М.* Деструктивні шляхи професійного розвитку особистості, їх попередження і корекція / О. М. Кокун // Психолого-педагогічні засади розвитку особистості в освітньому просторі. – К., 2008. – С. 340–347.
2. *Эриксон Э.* Идентичность: юность и кризис / Э. Эриксон ; пер. с англ. – М. : Прогресс, 1996. – 344 с.
3. Идентичность / сост. Л. Б. Шнайдер. – М. : Изд-во Моск. психол.-социал. ин-та ; Воронеж : МОДЭК, 2008. – 208 с.
4. *Гнатенко П. И.* Идентичность: философский и психологический анализ / П. И. Гнатенко, В. Н. Павленко. – К. : Арт-пресс, 1999. – 466 с.
5. *Яблонська Т. М.* Громадянський аспект самоідентифікації особистості / Т. М. Яблонська // Проблеми загальної та педагогічної психології. – К., 2002. – Т. IV. – Ч. 5. – С. 281–285.
6. *Дик Рольф ван.* Преданность и идентификация в организации / Рольф ван Дик ; пер. с нем. – Х. : Гуманит. центр, 2006. – 142 с.

© **Грибенко І. В.**

И. В. Кряж

**ОТНОШЕНИЕ К ПРИРОДЕ В СИСТЕМЕ
БАЗОВЫХ ЦЕННОСТЕЙ СУБЪЕКТА**

На вибірці 572 харків'ян досліджується місце цінностей, які відображають ставлення до природи, у системі базових цінностей особистості. Зіставлено результати факторного аналізу для різних груп респондентів. Показано, що смисли природи як цінності пов'язані з двома ціннісними вимірами – безпеки й самотрансцендентності – та проявляються у двох модусах ставлення до природи: як середовища людського існування і як світу природи. Занепокоєність щодо стану природного середовища кореспондується базовій цінності безпеки. Ставлення до природи як естетичного об'єкта пов'язується із ціннісними смислами самотрансцендентності; у них же відбивається переживання емоційної єдності з природою.

Ключові слова: базові цінності, ставлення до природи, цінність безпеки (збереження), цінність самотрансцендентності.

На выборке 572 харьковчан исследуется место ценностей, отражающих отношение к природе, в системе базовых ценностей личности. Сопоставлены результаты факторного анализа для разных групп респондентов. Показано, что смыслы природы как терминальной ценности